

TM	Г. XXXVI	Бр. 4	Стр. 1467-1485	Ниш	октобар - децембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 316.334.52

Originalan naučni rad

Primljeno: 22.05.2012.

Revidirana verzija: 03.06.2012.

Dušan Marinković

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

Odsek za sociologiju

Novi Sad

HETEROTOPIJE, GRANICE I MOĆ: SOCIOLOŠKI DOPRINOS OBNOVI POTISNUTIH TEMA*

Apstrakt

U ovom radu autor se bavi pitanjima i glavnim problemima obnove interesovanja za sociološko bavljenje prostorima, mestima i granicama. Naznačeni su glavni teorijski tokovi te obnove u rasponu od škole anala, neomarksizma i postmodernizma. Osnovna pretpostavka jeste da za sociologiju ne postoji nikakav jedinstveni i homogeni prostor, već podeljen i heterogen. U tom smislu, granice predstavljaju jednu od ključnih pretpostavki da se prostor pojavi i kao heterogen i kao društveno proizveden. Posebna pažnja posvećena je pojmu heterotopije (drugim mestima/mestima drugih) kao onim prostorima i mestima koji proizvode drugog u odnosu na poredak svakodnevnog (normalnog) života.

Ključne reči: prostori, mesta, granice, heterotopije, moć

ladum@neobee.net

* Ovaj tekst je rezultat rada na projektima: „Sociološki aspekti regionalizacije: komparativna analiza“, koji je finansiran od strane Pokrajinskog sekretarijata za nauku i tehnološki razvoj, i „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu“, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

**HETEROTOPIAS, BOUNDARIES, AND POWER:
SOCIOLOGICAL CONTRIBUTION TO THE RECONSTRUCTION
OF REPRESSED TOPICS**

Abstract

In this paper, the author deals with issues and major problems related to the renewal of interest in sociology in spaces, places and boundaries. What is indicated are the main theoretical currents and their renewal, ranging from the Annales School, to neomarxism and postmodernism. The basic assumption is that there is no unified and homogeneous space for sociology, but divided and heterogeneous. In this sense, boundaries represent one of the key assumptions that space appears as heterogeneous and as socially produced. Special attention is paid to the notion of heterotopias (other places / places of others) as those spaces and places that produce the different order with respect to the everyday (normal) life.

Key words: Spaces, Places, Boundaries, Heterotopias, Power

UVOD:

PROSTORI I GRANICE – POREKLO PRISUTNOSTI

Tokom nekoliko poslednjih decenija, zainteresovanost društvenih nauka za pitanja prostorâ, mestâ, granicâ, zonâ, regionâ, teritorijâ, odnosno raznorodnih oblika specijalizacija i uloge društva u tom oblikovanju, na višestruk način ima obnavljajuću funkciju ovih važnih, ali zaboravljenih ili potisnutih tema. Dominacija istorije, ili pre dominacija istorijom, koja je na paradigmatičan način zacrtana u filozofiji devetnaestog veka (prvenstveno u nemačkoj klasičnoj filozofiji), već dve stotine godina se prelijeva na društvene nauke kao masivni talas koji im daje snagu, iz koje se dalje crpi nužnost istoričnosti samog društva, kulture i čoveka, a time i njihov naučni legitimitet. No umor od vremena, trajanja i istorije očigledan je. On se, naizgled paradoksalno, može iščitavati već na prvim stranicama čak i onih najznačajnijih historiografskih dela dvadesetog veka, kao što su Brodelov (Braudel) *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* (2001); Blohovo (Bloch) *Feudalno društvo* (2001); Le Gofova (Le Goff) *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope* (1974), *Intelektualci u srednjem veku* (2009), *Za jedan drugi srednji vek* (1997) (Harvey, 1990, str. 423); Dibijevo (Duby) *Vreme katedrala* (2007). Nije li zamor od događajnosti – istorijskih i vremenskih, zapravo zamor jedne celokupne škole *nove istorije* od sukcesivnosti, od sledova, od smenjivanja ili „vraćanja“; od uzastopnosti i kontinuiteta? Ne krije li se iza „analističkog otpora događajnoj i političkoj istoriji“ (Milenković, 2004, str. 35) umor od „velike napasti koja je

opsedala devetnaesti vek“? (Fuko, 2005a, str. 29). Iako to nije rekao, možda je to umor od opskurnosti hegelijanskog istoricizma (Hetherington, 1997, str. 21; Habermas, 1988, str. 7–26) koji je generisao razgranatost onih oblika istoricizama devetnaestog i dvadesetog veka (više videti u: Poper, 1993, tom II) „koji prizivaju prošlost da bi razrešili pitanja sadašnjosti“ (Fuko, 1984, str. 250). No ono što je Fuko jasno rekao to je da se radi o opsesnutosti „istorijom temâ razvoja i stagnacije, temâ krize i ciklusa, taloženja prošlosti, viška mrtvih, hlađenja koja prete svetu“ (Fuko, 2005a, str. 29). Upravo svega toga nema na stranicama koje ispisuju novi istoričari. Kada i postoji, to više nije pisanje istorije razvoja i kontinuiteta, već pronalaženje strukturalnih uporišta kojima je bliža sociologija nego klasična istoriografija. Šta je prvi tom Brodelovog *Mediterrana*? To je, pre svega – mapa; kartografija dubinâ i visinâ; širinâ, pojasâ, granicâ – granicâ mora i kopna; granicâ planina i visoravni; granicâ pustinje na jugu i mora na severu. To je, potom, geografija poluostrva. Reljefi velikih poluostrva: Pirinejskog, Apeninskog i Balkanskog, koji zasecaju duboko u Sredozemlje. To su, zapravo, planinski nabori, masivi čiji se južni delovi (gledajući mapu onako kako smo navikli, a ne kako je Brodel, igrajući se, mapu obrnuo) strmoglavljuju u more, a severni povlače samo prividnu granicu prema onome što „nije“ Mediteran, čineći na taj način mogućom kontinentalnost ostalog, severnog dela Evrope. Stoga, kaže Brodel: „najpre planine“ (Brodel, 2001, str. 27), jer one su prirodne barijere, oko njih su granice. Međutim, ovo nije samo geografija. To nije samo prostor. To su, svakako, i vreme i istorija; i geološka evolucija i istorija dugog trajanja – struktura koje zadobijaju i svoju istoričnost i svoju prostornost, kroz ono što se u drugom tomu *Mediterrana* naznačava kao konjunktura/konjunktura: tu su *carstva, društva, civilizacije, ratovi*, pa i *dogadjaji, politika i ljudi*. Ali to nije vreme koje je kao duh otrgnuto od prostora u svom autonomnom, samorazvojnem istoricizmu. Da se ne radi o nekoj statičnosti prostorâ i večnosti strukturâ govore, kod Brodela, upravo granice, i to u onom smislu koji im je kasnije pripisao i Fuko: kao o *proizvoljnim presecima u jednoj neodređenoj mobilnoj celini* (1971, str. 115). Iako je Mediteran ispresecan raznim vrstama granica, konačno kao i svaki društveno, kulturno, ekonomski i politički određen prostor, Brodel se pita

„[k]akve granice tu stvarno povući, kada više nije reč o biljkama i životinjama, o reljefu ili o klimi, već o ljudima koje ne zaustavlja nikakva međa, koji prekoračuju sve prepreke. Mediteran... jeste onakav kako ga sačinjavaju ljudi“ (Brodel, 2001, str. 163–165).

Konačno, nije li ova matrica brodelovske nove istorije, koja za svoj predmet uzima istoriju prostorâ, granicâ i mestâ, jednog velikog prostora, ona ista matrica koja se može pročitati na umanjenim dimenzijama i lokalizovanim prostorima Dibijeveih tema: katedralama; manastirima,

opatijama, prvim obnovljenim evropskim gradovima nakon propasti Rimskog carstva; u prostorima Le Gofovih kartografija srednjovekovne civilizacije zapadne Evrope, novim strukturama – putevima, manufakturi, (novoj) obradi tla, te onim krhkim civilizacijskim scenarijima koji se još ne mogu nazvati svojim pravim imenom – grad. To su planovi šumâ, poljâ, granicâ, ali i Đenove, Pariza, Kelna, Kališa, Libeka. To je istorija borbe između struktura koje imaju svoje prepoznatljive prostorne oblike. S jedne strane, strukturâ atomizovanog, razbacanog, raštrkanog, moglo bi se reći heterotopnog oblika još planski neisparcelisanog zemljišta, pustarâ, šumâ, ugarâ, močvarâ. S druge strane, izranjaju (pra)strukture buduće evropske civilizacije, „strukture koje su sposobne da dočekaju, u danom trenutku, polet čovečanstva zapadne Evrope“ (Le Goff, 1974, str. 151). Ključna borba strukturâ vodila je ka tranziciji feudalizma u kapitalizam, a „povlačila je za sobom fundamentalnu redefiniciju koncepta prostora“ (Harvey, 1990, str. 423) – to je ono što je Le Gofova istorija podarila novom shvatanju prostora. Zar se ta umanjena matrica istorije–prostorâ–strukturâ ne vidi i pri rađanju intelektualaca u srednjem veku – u prostorima škola, internata, koledža, gradova, crkava i katedrala. Na kraju, Blohovo *Feudalno društvo* verovatno je jedno od prvih svedočanstava tog velikog zaokreta *nove istorije* ka strukturama ili dijalektici strukture i konjunktura. Ono je istorija zemlje, zemljišta i zemljišnih odnosa; istorija prostorâ i naseobina, njihovih prostornih rasporeda i ljudskog raspoređivanja u njima; istorija materijalnog života i srednjovekovne ekonomije i razmene; trgova, pijaca, sajмова, prostora ili, preciznije, mesta koja će uobličiti čitavu jednu civilizaciju.

*PROSTOR, MESTA I GRANICE U SOCIOLOGIJI:
IZVORI OBNOVE*

U rasponu od neomarksističkih orijentacija, inače heterogenih po svojim temama i pristupima – od Lefevra (Lefebvre) do Harvija (Harvey) i Dorin Masej (Massey), do disperzivne heterogenosti raznorodnih postmodernističkih i poststrukturalističkih struja – od Fukoa do Soje (Soja) – zainteresovanost za pitanja prostorâ i mesta i njihovih društvenih proizvođenja, kao i za pitanje *šta su granice* (Balibar, 2008, str. 98), sve više raste i usložnjava se. Samo prividna banalnost o pitanjima prostorâ, mestâ i granicâ dugo vremena je činila potencijalnu zainteresovanost društvenih nauka za njih naivno samorazumljivom. Prostori, mesta i granice bili su unapred pretpostavljeni kao konačna datost materijalnosti i protežnosti (Merrifield, 1993, str. 518), koja je očigledno bila skicirana još sa dualističkom ontološkom kartezijanskom koncepcijom *res cogita* i *res extensa*. S druge strane, Kantova transcendentalna estetika, zacrtana u okvirima *Kritike čistog uma*, zatvorila je prostor u područje *nužnosti*

predstava a priori (1990, str. 54). No, sociologiju ne interesuje prostor kao čisti uslov bez granica. Upravo suprotno. Za sociologiju je prostor moguć kao predmet proučavanja jedino ukoliko je on konkretna heterogenost granica, mesta i prostora koji postoje oivičeni jedni drugima. Sa ovom vrstom problema disciplina se suočila relativno rano, već sa Dirkeom (Durkheim). Naime, nije bilo moguće jednu konkretnu formu organizovanja ljudskog života kakvo je društvo, a koja se istorijski ispoljava na mnoštvo različitih načina, proučavati nezavisno od takođe različitih ispoljavanja njene prostornosti. Takođe, pretpostavka da je konkretnost i raznolikost prostornih formi društveno oblikovana ili *proizvedena* (Lefebvre, 1991) dala je dalji podsticaj za sociološko bavljenje ovom temom. Jedan od najznačajnijih Dirkeovih doprinosa u formulisanju sociološkog problema prostora nalazi se na samom početku *Elementarnih oblika religijskog života* (1982), upravo na onim mestima koja duboko zasecaju pitanja epistemologije i odnosa društva prema ljudskom mišljenju, gotovo u ključu zrele sociologije znanja. Ključno područje Dirkeove problematizacije nalazi se u društvenoj determinaciji našeg shvatanja prostora koja prerasta u svojevrsnu socijalnu ontologiju (Lehmann, 1995). Naime, društveno iskustvo prostora može se pojaviti jedino u odnosima, a posredstvom granica, što je u Dirkeovom slučaju oblik relacije stvarnosti i relacije ontologije. Tako Dirkeo navodi da „prostor ne bi mogao biti ono što jeste ako, baš kao i vreme, ne bi bio izdjeljen i diferenciran“ (Dirkeo, 1982, str. 12). Na drugom mestu, u *Primitivnim oblicima klasifikacije* (2008) već je ranije bilo naznačeno Dirkeovo i Mosovo (Mauss) shvatanje da je upravo društvo uslov pojavljivanja izdiferenciranosti prostora, i povratno – da se prostorna izdiferenciranost vraća društvu. Sve podele, izdiferenciranosti i hijerarhije proizvodi su snažnih klasifikatornih mehanizama koji imaju prinudni karakter na individualizovanu subjektivnost, te se čini „da se ovi pojmovi nameću i primenjuju sa logičkom nužnošću“ (Dirkeo & Mos, 2008, str. 166). Zapravo, dirkeovska koncepcija društveno proizvedenog prostora ne može se zamisliti bez generičke uloge društvenih odnosa, te su u tom smislu i prostor i granice i mesta uvek u odnosima prema drugome ili prema drugima. *Drugi* se, stoga, postavlja kao različit (kao drugi, stranac, tuđinac ili jednostavno onaj koji pripada nekom drugom prostoru ili zauzima neko drugo mesto [klan, pleme, klasa] ili je s one strane granice) tek kada je uspostavljena granica u smislu rasporeda, raspoređivanja ili hijerarhijskog poretka na onaj način na koji je to opisano Dirkeom u *Primitivnim oblicima klasifikacije*, ali i ostali autori, kao što su Fuko u *Drugim mestima* (2005a, str. 29–36) ili pak Pjer Burdije (Bourdieu) u *Nacrtu za jednu teoriju prakse* (1999, str. 39–52; Harvey, 1990, str. 418). Istovremeno, bez ovih uvida o tome da društveni odnosi proizvode (izdiferencirane, ograničene) prostore nije bila moguća ni pomenuta neomarksistička i postmodernistička obnova interesovanja za ova pitanja.

Očigledno je da, nakon prvobitnih Dirkemovih impulsa i istorijskog povratka prostoru kod analista, obnova sociološkog interesovanja za pitanja prostorâ, granicâ i mestâ još uvek ima najsnažniju uporišnu referencu u shvatanju Anrija Lefevra o društvenoj proizvodnji prostora (1991). Zapravo, može se govoriti o dve ose novije obnove ovih pitanja. S jedne strane, neomarksistička osa obnove ima svoja dva ključna pola: Lefevr–Harvi, dok polove druge, postmodernističke ose, uslovno rečeno, čine polovi Fuko–Soja. Grupisanje ovih autora oko dve ključne ose obnove nije proizvoljno, ali je uslovno, jer je sasvim opravdano govoriti o ovim autorima kao o autonomnim i autentičnim teoretičarima koji su dali sasvim posebne doprinose u aktuelizaciji problema društvene proizvodnje prostorâ i granicâ, i to na različite načine. Međutim, polivalentnost vezivanja različitih pojedinačnih stanovišta za već uobličene teorijske diskurse omogućila je pozicioniranje stanovišta ovih autora u (heterogene) blokove neomarksizma i postmodernizma. Tako je Lefevr izgradio jedan posve autentičan oblik kritičkog neomarksizma (*idiosinkratski* [Hetherington, 1997, str. 22]), kao što je Fuko izgradio jedan poseban oblik (post)strukturalističkog varijeteta postmodernizma, mada je uporno odbijao da prihvati bilo kakvo jasnije pozicioniranje svojih stanovišta u postojeće sheme: „Nikada nisam bio frojdovac, nikada nisam bio marksista i nikada nisam bio strukturalista“ (Fuko, 2010, str. 321), a na pitanje šta je to postmodernost kratko je odgovorio – „Nisam u toku“ (isto, str. 336). S druge strane, Dejvid Harvi je, u ključu neomarksističke tradicije, dao snažan doprinos razvoju urbane sociologije i kritičke društvene geografije smeštajući koncept proizvodnje prostora u okviru načina proizvodnje ekonomskog, političkog i društvenog života u razdoblju kasnog kapitalizma. Time je postavio temelje za problem društvene objektivizacije i reifikacije prostora (i vremena) u kontekstu društvenih odnosa i klasnih sukoba, aktuelizujući marksističku materijalističku perspektivu (Harvey, 1990, str. 422). „Moderna geografija“, kao ni sociologija zainteresovana za pitanja prostorâ i granicâ, „nikada neće biti ista nakon Harvijevog provokativnog preusmeravanja“ (Soja, 1990, str. 52). Konačno, Edvard Soja je dao, kao uostalom i navedeni autori, podjednak značaj u reafirmaciji shvatanja prostora u okviru društvene geografije, koliko i savremene kritičke društvene teorije.

Uprkos izvesnoj difuznosti, heterogenoj širini zahvaćenih tema i „teškoćama u jasnijem razumevanju“ (Unwin, 2000, str. 13; Sheppard, 2006, str. 126) Lefevrovih ideja iznetih u *Proizvodnji prostora* (1991), njegovo delo još uvek je izvorište glavnog toka savremene kritike tradicionalno shvaćenog prostora u sociologiji i geografiji – kao datosti izvan društva ili okvira u koji se društvo samo smešta. Međutim, bez Lefevrove osnovne ideje da je prostor (društveno) proizveden, te da ne postoji nikakav homogeni (društveni) prostor, ne bi bio moguć čitav jedan disciplinarni blok, koji se već tri decenije gradi oko ideje proizvodnje

prostora, od same (društvene) geografije, *nove regionalne geografije* (Merrifield, 1993, str. 516), svakako sociologije, ali i ekonomije („prostorne političke ekonomije“ [Soja 1990, str. 54]), politikologije i istorije. Štaviše, bio je to, po Soji, najraniji pokušaj da se artikuliše jedna „postmoderna kritička humana geografija“ (isto, str. 41). Pre svega, može se pouzdano tvrditi da okosnicu Lefevrovih širih uticaja čine stavovi da prostor nije homogen, već izdjeljen, heterogen i ispresecan različitim vrstama granica. Međutim, ovo se ne odnosi jedino na *fizički* oblik prostornosti, već i na *mentalni i društveni prostor* (Lefebvre, 1991, str. 14). Dakle, njegova koncepcija prostora ne negira postojanje fizičkog prostora, nego mu pridodaje mentalni prostor kao dimenziju „formalne apstrakcije o prostoru“ (isto, str. 11; Merrifield, 1993, str. 523), jedne posebne vrste znanja i „teorijske prakse“ o prostoru, *logičko-epistemološki prostor* (Lefebvre, 1991, str. 6, 11). Konačno, društveni prostor se shvata kao prostor *društvene prakse* „nastanjen opažajnim fenomenima uključujući proizvode imaginacije kao što su projekti i projekcije, simboli i utopije“ (isto, str. 11–12). Već na ovom mestu može se opaziti Lefevrova težnja da integriše ova tri prostorna modaliteta. Iako ova težnja nikada nije bila sistematski izvedena do kraja, marksistički kontekst celokupne njegove društvene filozofije obezbedio je rešenje u tradicionalnoj dijalektičkoj metodologiji, odnosno u njihovoj nužnoj dijalektičkoj interakciji (Soja, 1980). Na taj način Lefevr je obezbedio legitimno uporište za ključnu hipotezu o (društvenom) proizvodnji prostora: „Ako je prostor proizveden, naše znanje o njemu očekivano mora reprodukovati i tumačiti procese proizvodnje“ (Lefebvre, 1991, str. 36). Tako je u metodološkom smislu fokus pomeren sa „stvari u prostoru“ na „proizvodnju prostora“ (isto, str. 37). Svoj konačni oblik Lefevrova dijalektika proizvodnje prostora dobila je kroz *konceptualnu trijadu*, koja obuhvata: *prostornu praksu (spatial practice)* – koja podrazumeva osnovnu proizvodnju i reprodukciju sa svojim specifičnostima u svakoj društvenoj formaciji; *predstavu prostora (representations of space)* – koja je nužno povezana sa odnosima proizvodnje i sa našim društveno uslovljenim znanjima o njima (Lefevrova skrivena sociologija znanja); i *predstavljeni prostor (representational space)* – koji pre upućuje na *mesta* kao konkretne prostore koji daju značenje *pojedinačnim* i kolektivnim akcijama (Oakes, 1997, str. 510); ovaj modalitet prostora (u smislu mesta) podrazumeva neposredan prostor našeg svakodnevnog života; to je tip društvenog prostora koji se „sastoji od više ili manje gustog spleta mreža i formalnosti. Ovaj splet je sastavni deo svakidašnjice“ (Lefebvre, 1988, str. 396). On je društven u tom smislu što fizički prostor prekriva simbolima i značenjima, „ponekad kodiranim, ali ponekad i ne, povezan sa potajnom i podzemnom (*undeground*) stranom društvenog života“ (Lefebvre, 1991, str. 33). Misleći pod ovim, po svemu

sudeći, u klasičnom marksističkom smislu reči, na ideologiju, Lefevr će na drugom mestu reći da je

„prostor politički i ideološki... postoji ideologija prostora. Zašto? Zato što prostor, koji izgleda homogen, koji se pojavljuje kao datost u svojoj objektivnosti, u svojoj čistoj formi, kako to mi određujemo, jeste društveni proizvod... Prostor je istorijski proizvod“ (Lebevre, 2009, str. 171).

Kao što je već prethodno napomenuto, interesovanje za pitanja prostorâ, mestâ i granicâ u okvirima savremene geografije i sociologije „nikada neće biti isto nakon Harvijevog provokativnog preusmeravanja“ (Soja, 1980, str. 52) do tada klasičnih shvatanja prostora ka društvenom i simboličkom kontekstu njegovog uobličavanja i proizvođenja. Iako su njegova shvatanja sazrevala u ključu vankontinentalne neomarksističke teorije, njene sazajne konsekvence već odavno ne mogu da se zadrže u granicama njenog prvobitnog nastanka. Stoga Harviju nije problem da u svoju teoriju integriše dirkemovsko nasleđe, kao i kasnije Burdijeovo shvatanje da različita društva u različitim epohama proizvode „kvalitativno različite koncepcije prostora i vremena“ (Harvey, 1990, str. 418; Burdije, 1999). Zapravo, ono što Harvi uviđa jeste da unutrašnja istorijska kontradiktornost samog kapitalizma počiva na ideološkom konceptu rušenja prostornih barijera ili na „uništavanju prostora vremenom“ (Harvey, 1990, str. 425), ali da se ta kontradiktornost manifestuje upravo u povlačenju novih granica koje proizvode nove barijere i nove prostore. U tom smislu, kapitalizam ne samo da preoblikuje postojeće, već prethodno društveno-ekonomski i politički proizvedene prostore (kroz urbanističke strategije koje su uvek mešavine ideologije i tržišta), već osvaja i nove, do tada društveno neoblikovane prostore (isto, str. 425), koji nisu sadržavali granice, zone, zemljišta, definisana mesta ili hijerarhije. Tako „tržište zemljištem posreduje prostorom na isti način na koji finansijsko tržište posreduje vremenom“ (Sheppard, 2006, str. 125).

*OD PLUTAJUĆIH OBJEKATA KA USIDRAVANJU:
DRUGA MESTA ILI MESTA DRUGIH*

„... ne živimo u jednom homogenom i praznom prostoru, već, naprotiv, u prostoru koji je sav napunjen svojstvima, u prostoru koji je možda obavijen fantazmom...“

Mišel Fuko

Ako je „velika napast“ mišljenja devetnaestog veka bila istorija opažena kroz cikluse, razvoje, kontinuitete i *taloženje prošlosti*, danas nas opsega ideja prostora:

„Sadašnja epoha verovatno je možda više epoha prostora. Mi smo u veku istovremenog, mi smo u epohi naporednog, epohi bliskog i dalekog, susednog i raštrkanog“ (Fuko, 2005a, str. 29).

Svakako, mi nismo došli do kraja istorije. Pre će biti da je situiramo na drugačiji način, da je smeštamo u prostore koje sami proizvodimo; da u te istorijski proizvedene prostore unosimo nove vrste granica; da smo mnoštvom raznorodnih granica (političkih, simboličkih, ekonomskih, društvenih, etničkih, kulturnih) razudili prostor. On je danas više nalik arhipelagu nego visoravni. Prostor „koji se sada pomalja na obzorju naših briga, naših teorija, naših sistema, nije neka novost; sam prostor u zapadnom iskustvu, ima istoriju...“ (isto, str. 29). Isto tako, *nije neka novost* da je, istorijski gledano, proizvođenje prostora uvek bilo povezano sa pitanjima moći, te da je u triedru istorija–prostori–moć uvek bivao proizveden *drugi*. On nije (samo) otkrivan kao onaj koji ima nešto drugo i drugačije, već je proizveden zajedno sa prostorom u kojem je opažen i zatečen; proizveden je u odnosima moći i sa uspostavljanjem granica. U tom smislu, drugi jeste proizvod granicâ. On je onaj koji ostaje podeljen granicom – prostornom, koliko i simboličkom, kulturnom ili političkom. Nijedna granica se ne povlači bez moći. Otuda postoji dvostruka važna veza drugog sa pitanjem prostora i moći. U prvom slučaju, posrednik ovih veza je upravo prostor, kao kod Saida (2008). U drugom slučaju, to je kapilarni sistem distribucije i vršenja moći, ili pre *sistem uređene rasutosti* – heterotopije – kako bi to nazvao Mišel Fuko (Fuko, 2005b, str. 91). Međutim, treba se složiti sa Etjenom Balibarom da „nije moguće dati jednostavan odgovor na pitanje ‘šta je granica’“ (Balibar, 2008, str. 98). Takođe, „nemogućnosti da se postave jasne granice“ (Milenković, 2002, str. 202) u heterotopijskoj rasutosti prostora (globalnoj, regionalnoj, lokalnoj, urbanoj, ruralnoj) naše upravo prostorno orijentisane epohe govore o tome da je ideja bilo kakvog trajnijeg središta i usredištavanja nemoguća. Iako *rasutost* može da asociira na geografiju arhipelaga u kojoj jedinice stoje same za sebe, sa sebi sličnima, pre se radi o tome da upravo u rasutosti ponajpre možemo opaziti granice, heterogenosti, prekide, blizine i udaljenosti – odnose. Posredovanje ovom uređenom rasutom prostornošću je ono važno obeležje naše epohe o kojem govori Fuko. Granice i prostori tako, u svojim posredovanjima između drugog i moći, čine i hijerarhiju mogućom i vidljivom. Zato i postoji hijerarhijski *sistem mesta*: „mesta svetih i mesta profanih, mesta štićenih i, zauzvrat, mesta otvorenih i nebranjenih, urbanih mesta i selišta...“ (Fuko, 2005a, str. 29), a ono što ta mesta čini uopšte različitim

od drugih mesta omogućeno je povlačenjem granica. Fukou, kao i ranije Dirkemu, jasno je da

„granici ne možemo pridati suštinu koja bi važila za sva mesta i sva vremena, za sve razmere mesta i vremena, i koja bi na istovetan način bila uključena u sva pojedinačna i kolektivna iskustva“ (Balibar, 2008, str. 98);

ona je ipak „samo proizvoljan presek u jednoj neodređenoj mobilnoj celinu“ (Fuko, 1971, str. 115). Kako zapaža Meri Daglas (Douglas): „Iz svakog ljudskog iskustva o strukturi, marginama ili granicama neprekidno se crpu novi simboli“ (Daglas, 1993, str. 159). Granica je razmeđe *čistog* i *opasnog* sveta. Poznatog i nepoznatog. Našeg i tuđeg. Postoji, kako kaže Said, jedna vrsta *univerzalne prakse*

„kojom nečiji duh označava poznati prostor kao ‘naš’, a nepoznati prostor iza ‘našeg’ kao ‘njihov’... [to je] put da se načine geografske distinkcije koje mogu biti potpuno arbitrarne“ (Said, 2008, str. 76).

Konačno, nisu li te odrednice, koje se često koriste i za koje mislimo da su deo užeg geografskog diskursa, zapravo odrednice proizvedene nekim drugim diskursima? Upravo zato Fuko i pita svoje sagovornike da li su sasvim sigurni da on te pojmove pozajmljuje od geografije, „a ne od onog od čega ih je upravo geografija pozajmila?“ (Fuko, 2005b, str. 94). Time polisemija granica obezbeđuje sebi život i u sociologiji proizvodjenja drugih.

Posredovanje granicom i svim ovim oivičenim prostorima i mestima u odnosima drugih i moći uvek je posredovanje isključivanjem, razgraničenjem, ograđivanjem, izdvajanjem, te je uvek reč o „transmisiji i proizvodnju moći“ (Berkhout, 2005, str. 319). Tako granica u posredovanim odnosima postaje *međa*, mesto moći, politike i vlasti, pri čemu nije bitno da li je to vidljivo kao jasna politika teritorijalno ograničenih nacionalnih država ili se radi o uređenoj rasutosti nalik arhipelazima gde granice poprimaju nestabilnu, fluktuirajuću i kapilarnu strukturu (rasute) moći. Ipak, ukloniti među nije isto što i ukinuti granicu, „već znači iskidati, iscepki što je moguće više među, granicu koju ona obeležava“ (Zanini, 2002, str. 24). Sa izrastanjem poststrukturalističkog diskursa, čini se da je došlo do izvesnog zaokreta upravo ka ovim iskidanim, promenljivim, ispresecanim granicama, „ka marginama i upotrebi marginalnog prostora od strane onih koji su, na različite načine, smešteni na marginama društva“ (Hetherington, 1997, str. 4). Time se otvorilo polje „drugosti mesta“ (*otherness of place*) (isto, 4) u sociologiji i revalorizacijâ margina u kulturnoj geografiji (isto, 7) – mestâ i granicâ koje su stvorene dinamikom odnosa moći i otpora. To su, pre svega, *heterotopije* – *druga mesta*, ali i mesta drugih u čije je polisemne lavirinte

Fuko uvukao savremeni diskurs o prostorima. Druga mesta/mesta drugih stvorena su u odnosima posredovanja (granicama), jer tu granice posreduju između svetova sa različitim porecima. To su mesta „apsolutno druga u odnosu na raspoređivanja koja odražavaju i o kojima govore“ – to su raspoređivanja *apsolutno drugih* (Fuko, 2005a, str. 31–32). No, heterotopije imaju svoju istoriju. Postoji istorija njihove razućenosti (*uređene rasućenosti*) po ustanovljenom političkom, ekonomskom i društvenom prostoru/poretku moderne epohe. To je istorija lutanja i istorija usidranja. Možda je najbolji način da se opiše ta velika tranzicija od rasućenosti lutanja ka urećenosti usidranja metafora o Bošovom *Brodu ludaka* (*Narrenschiř*). Nju je Fuko koristio u *Istoriji ludila u doba klasicizma* (1980) pre nego što je znaćenja ove metafore mogao eksplicitno da poveže sa heterotopijama (što nikada kasnije nije uradio). Stoga, na izvestan način, izmeštanje ove metafore u kontekst heterotopija podaruje *drugim mestima* istoričnost. U poluimaginarnoj geografiji, koju sačinjavaju voda, delić brda i nepregledno polje bez granica, smešten je jedan (p)lutajući objekat – brod nastanjen onima sa kojima epoha još ne zna šta da radi, osim da ih pošalje na lutanja/plutanja, na jedno „veliko simboličko putovanje“ (Fuko, 1980, str. 19). Taj *bezumni tovar* u šesnaestom i sedamnaestom veku (p)luta evropskim rekama i kanalima: „život ludaka tada je lako postajao lutajući“ (isto, str. 19). Ali ne lutaju samo oni *bezumni*, na razmeđi epoha, kada na još nejasnom obzorju budućeg poretka nema mikrofizike moći koja bi ih usidrila, niti sveprisutne optike koja bi ih posmatrala. Lutaju i bolesni – gubavci: njih će usidriti bolnica, kroz koncept novog znanja/moći, sa raćanjem klinike (Fuko, 2009). Lutaju izgnani, prognani, razbojnici i pljačkaši: njih će usidriti zatvor, roćenje zatvora (Fuko, 1997), kroz novu optiku nadziranja i tehnologije kaćnjavanja. Luta Nićeov Zaratustra; lutaju proroci, magovi i nosioci sumnjivih znanja; lutaju prvi srednjovekovni „intelektualci“, ta skitalačka družina „koja je oštro kritikovala društvo“ (Le Goff, 2009, str. 61): njih će usidriti škole, koledži, internati, prvi univerziteti – „bili oni gradskog, seoskog ili čak plemićkog porekla, to su pre svega skitnice, tipični predstavnici vremena...“ (isto, str. 61). Lutaju trgovci, sitni preprodavci i mešetari: njih će usidriti prvi stalni sajmovi, trgovišta oko tek obnovljenih i dugo vremena zaraslih rimskih raskršća puteva; zaustaviće ih i kapije tek opasanih novih gradova. Lutaju i zanatlije i njihovi zanati: njih će usidriti fabrike. Luta i Servantesov Don Kihot da bi se usidrio kao običan čovek, Alonso Kviksano: njega usidrava *prvi moderni roman* (Fuko, 1971, str. 113), jer njegov zaludna lutanja „oznaćavaju granicu: u njima se dovršava stara igra sličnosti i znakova“ (isto, str. 112); luta kasnije i Geteov Faust preko granica dopuštenog znanja, preko granica izvesnog i udobnog sveta: usidrava ga nauka. Lutaju i razni tućinci, stranci, izbeglice, koje zaustavljaju ili kapije novih gradova ili će ih usidriti buduće granice država-nacija: usidriće ih

državljanstvo, jedan novi, do tada nepoznat oblik pripadnosti. Konačno, sve one druge rasplinite i (p)lutajuće usidriće jedan novi oblik mnogostrukosti pripadnosti – identitet. Dugo vremena smešten u prostore blizine i poznatog, u kojima su se reprodukovali društveni odnosi izvesnog i prepoznatljivog, onog trenutka kada se obrazuje epoha velikih daljina i ukidanja starih i proizvođenja novih granica čovek otpočinje tražanje za pitanjem *ko sam*, a „ko si postaje smisleno tek kad poveruješ da možeš biti neko drugi“ (Bauman, 2009, str. 22). Brod je u ovoj metafori bio prototip heterotopije koja će se roditi na Zapadu sa procesom usidranja, jer „lađa, to je heterotipija *par excellence*. U civilizacijama bez brodova snovi usahnjuju, špijunaža smenjuje avanturu, a policija stupa umesto gusara“ (Fuko, 2005a, str. 36) – zaključuje Fuko na kraju svojih *Drugih mesta*. Ali upravo na tom kraju nagoveštava se početak jednog novog procesa. Nije li *špijunaža* ono što će sa Bentamovim (Bentham) panoptikonom postati opšti model sveprisutnog nadzora nad onima koji su usidreni? Neće li *policija* postati široki model sprovođenja vlasti nad onim telima koja su puna strasti, neposlušnosti, neprilagođenosti, seksualnosti, želja? Pa upravo je policija, kako kaže Fuko, „u sedamnaestom i osamnaestom veku [policija je] označavala program racionalnosti uprave“ (Fuko, 1984, str. 241). Nije li to model procesa neprestane legitimacije moći u modernom industrijskom društvu? Na ovom mestu se, naime, na jedan ničeovski (Simonsen, 2005, str. 3) način ukrštaju Lefevr i Fuko. Svoju ideju proizvodnje prostora Lefevr završava konstatacijom da je

„zapadna filozofija [je] izdala telo. Ona je učestvovala u velikom procesu metaforizacije koja je *napustila* telo; koja je *negirala* telo... Pod vladavinom Kralja Logosa, vladavina istinskog prostora, mentalnog i društvenog, bila je rastavljena...“ (Lefebvre, 1991, str. 407).

S druge strane, Fuko je uvideo značaj velikog preobražaja koji se kretao od prezira prema telu ka telu kao „polju za manifestaciju moći, i prilikâ za potvrđivanje neravnoteže snagâ“ (Fuko, 1997, str. 65; Turner, 2008, str. 37). Novi odnosi prema telu, kao i novi odnosi prema prostoru uobličili su one luke u kojima su pristali i bivali usidreni svi do tada (p)lutajući objekti-tela – heterotopije. Druga mesta ili mesta u kojima se „raspoređuju apsolutno drugi“ (Fuko, 2005a, str. 32) prisutna su u stvarnosti moderne epohe na polisemičan način: „Ovi prostori koji su, na neki način, povezani sa svima ostalima, a ipak protivrečni sa ostalim raspoređivanjima“ (isto, str. 31). Razume se da Fuko naglašava da ne postoje kulture bez heterotopija. To nije samo osobenost moderne epohe. Uvek je bilo izdvojenih, povlašćenih, zabranjenih mesta. Uvek se povlačila granica između svetih mesta i mesta profanih (Dirkem, 1982, str. 44); mesta čistih i mesta opasnih (Daglas 1993) – a telo uvek „može

poslužiti kao model za bilo koji definisan sistem. Njegove granice mogu ovaplotiti ugrožene ili nesigurne granice bilo koje vrste“ (isto, str. 160). Ali ta sporadična, a ipak na neki način stalna prisutnost heterotopija u svim kulturama, po pravilu ritualna i ciklična, a koju Fuko naziva *heterotopijama krize*, od razdoblja klasicizma zadobija izraz *heterotopija odstupanja*: „one koje nastanjuju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenog proseka ili propisane norme“ (Fuko, 2005a, str. 33). One pripadaju *prvom načelu* heterotopija. Ima, razume se i drugih heterotopija (više videti u: Dehaene and De Caeter, 2008, str. 53–54): to su i muzeji i biblioteke (koji akumuliraju vreme i ideje); to su i groblja, ali i vrtovi, jasno oivičene kopije rajskih predela. No, ipak, heterotopije su prvenstveno mesta *otvaranja i zatvaranja*, te „uopšteno uzev, na heterotopijsko mesto ne dospeva se dragovoljno“ (Fuko, 2005a, str. 35). Tu kao nužnost postoji odnos moći koji u prostorima otvaranja i zatvaranja uspostavlja granicu jednog unutrašnjeg poretka u odnosu na spoljašnji, prividno slobodni, ali ta se sloboda uvek može dokinuti jer postoji prinuda. Uvek se može postati *drugi*; uvek se može, nedobrovoljno, preći granica poretka normalnosti i poretka odstupanja. Kao druga mesta, ona su rođena onog trenutka kada je uspostavljen poredak koji zaustavlja one koji su lutali. To je bentamovski poredak panoptičkog nadzora i on nije nigde, kao opšti model, uočljiviji nego u prostorima heterotopija. Šta su drugo Gofmanovi *Azili* (2011), zatvori, logori, ludnice, nego mesta apsolutno drugih. Heterotopije koje panoptičkim modelom nadzora uspostavljaju višesmislene granice sa spoljašnjim svetom kao poretkom svakodnevnog (normalnog) života. Pored tih granica se prolazi. One jesu *u* svakodnevicu, ali nisu svakodnevica – većine. Pored njih može da se prođe, ali gotovo nikada se ne pita za legitimitet uspostavljenih heterotopijskih granica. Ko pita za legitimitet psihijatrijske prakse koja, kada je jednom istorijski utemeljena na moći/znanju, funkcioniše iza granica prosečnoj svakodnevicu zabranjenog sveta? Tako heterotopija sama reprodukuje, posredstvom uspostavljenih granica/moći sopstveni legitimitet. Zadobija status *neutralnosti i nezavisnosti* u odnosu na kategoriju (građanske) javnosti – čak i one kritičke (Rabinov, u: Fuko 1984, 6). Nekadašnje heterotopije krize (jer se upravo uspostavljaju samo po potrebi, periodično, sporadično) sada postaju stalna mesta drugih ili mesta za one koje društvo proizvodi kao druge. Heterotopije su tako ustalile društvene prakse, institucionalizovale granice i legitimisale postupke zaustavljanja da bi se mogao održavati budući poredak. Konačno, kada se ustalilo heterotopijsko *razmeštanje tela i njihovo vezivanje za data mesta* (Fuko, 1997, str. 232), osuđenik je bio primoran „na dobro ponašanje, ludak na krotkost, radnik na posao, đak na marljivost, bolesnik na poštovanje lekarskih propisa“ (isto, str. 229). U svemu ovome postoji jedna duboka kontradiktornost. Moć transponovana u vlast, u svoj legitimni oblik,

usidрила je i lokalizovala, između ostalog i kroz heterotopije, one *druge* tek posredstvom uobličena znanja. Sve dok tog znanja/moći nema, *drugi* će lutati. Jedino što nije moglo da se lokalizuje i čemu izmiču sve poznate i ustaljene granice je moć! Ona je osuđena da (p)luta – za razliku od vlasti koja je usidrena u telo političkih institucija i poretka. U svom većitom lutanju „moć je svuda; ne stoga što sve obuhvata, nego što dolazi odasvud“ (Fuko, 2006, str. 106). Koristeći pojam heterotopije, Fuko ne samo da je produbio ideju polisemije granica, već je prostorima i mestima vratio atribute društvenosti, a sociologiji interesovanje za prostore. Njemu su, kao neosporno izvanrednom istoričaru-arheologu, bliži pojmovi teritorijâ, mestâ, prostorâ, granicâ, regijâ (za njega je čak i sociologija samo *regija koja je našla svoje mesto* „tamo gde individua radi, proizvodi i troši“ [Fuko, 1971, str. 394]), nego razvoji, ciklusi, kontinuiteti. Kroz heterotopije ipak vidimo da, uprkos svojoj suštinskoj razudnosti i lutalačkom karakteru, moć ima svoju oivičenost, svoju specijalizaciju kroz koncept moći/znanja (Soja, 1989, str. 20). Fukoovski prostori su postbergsonovski. Oni više nisu pasivni, nepomični, beživotni, već *bogati, plodni i dijalektički* (isto, str. 20), a njihova heterogenost i fragmentiranost, kao i „koherentnost i homogenost, društveni su proizvodi i često integralni deo instrumentalizacije političke moći“ (isto, str. 126; Harris, 1991). Korišćenjem pojmova poljâ, granicâ, mestâ, arhipelagâ, teritorijâ, regijâ, mrežâ, Fuko je istoriji dao prostornost, kao što je i prostorima vratio njihovu istoričnost. Nije li to ista ona matrica koju je on, verovatno, nasleđio od Brodela? Koja se tako jasno vidi u *Mediterranu*. Njegova arheologija nije moguća bez istorije prostora ili bez prostornosti istorije. Dobro je primetio Delez (Deleuze) – ovde se radi o *novoj kartografiji* (1989, str. 29).

ZAKLJUČAK

Savremena obnova interesovanja za probleme prostorâ, mestâ i granicâ nije samonikla i akutna. Razvojem društvenih nauka obrazovale su se teorijske *enklave* koje su čuvale ideju neodvojivosti društva i prostora. Urbana ekologija i sociologija Čikaške škole, francuska Škola anala sa zaleđinom istraživačkog kontinuiteta koja je uspostavljena sa Vidalom de la Blašom (de la Blache), kao i gramšijevski podsticaj za buduće (neo)marksističko bavljenje pitanjima prostorâ, kroz problematizaciju regionalnih, lokalnih i prostorno razudjenih politikâ i društvenih pokreta, poslužili su kao najvažnija uporišta da se despacijalizovanoj široj društvenoj teoriji, nakon šezdesetih godina dvadesetog veka (Soja, 1989, str. 38) *prostor* vrati kao društveni proizvod. Međutim, ova ideja se obnavljala upravo u vremenu dubokih promena u epistemološkoj i teorijskoj strukturi savremenih društvenih na-

uka, pa se, zajedno sa krahom *velikih narativa* (metanarativa), razlila po sumnjivim predelima postmodernizma i poststrukturalizma, heterogenim prostorima neomarksizma i savremenoj društvenoj geografiji i sociologiji koje više nemaju jasno ocrtane disciplinarne granice. Ta nova *opsesija* prostorom nije bez svojih unutrašnjih nemira, kontradiktornosti i napetosti. Nije bilo jednostavno premestiti uporište sa vremena na prostor; sa paradigme istorije-vremena devetnaestog veka na potencijalnu paradigmu (nikada do kraja jasno artikulisanu) društvo-prostor. Ovo možda na najbolji način izražava Fukoov stav da se „uznemirenost sadašnjice suštinski tiče prostora, bez sumnje mnogo više negoli vremena; vreme se verovatno predočava jedino još kao jedna od igara mogućih rasporeda između elemenata rasutih u prostoru“ (2005a, str. 30). Ovo Fukoovo naslućivanje *uznemirenosti* izrečeno je upravo usred onih prelomnih momenata (Dear 1988) koji će šezdesetih godina prostoru dati nova značenja. U pokušaju da se *oslobodi vremena*, da (više) *ne bude istoričar*; da se ne bavi genezama nego strukturama; u pokušaju da *istoriju zaštiti od istoricizma* (Fuko, 1984, str. 250); pokušavajući da bude *arheolog*, Fuko je imao na šta da se pozove – na jednu novu istoriju u kojoj vreme ne lebdi kao sveprisutni stvaralački duh odvojen od profanosti prostora. Naime, na analiste. Kod Brodela, kao i kod Le Gofa, strukturirano, organizovano vreme ima svoju prostornost, svoju spacijalizaciju; ima svoje prostorne i društvene granice. Ono što je kod Le Gofa *vreme* 12, 13. i 14. veka, kod Fukoa su prostori 17, 18. i 19. veka. Sve one predele koji slikaju vreme do hiljadite godine, kod Le Gofa (1974; 1997) ili Dibija (2007): pustopoljine, zaparložene njive, šume koje su progutale razrušene antičke gradove, zarasli rimski putevi, privremeni i nepovezani zaseoci više nalik nomadskom logoru, još „nisu“ ni *prostori* ni *istorija*. Jer vreme ranosrednjovekovnih selâ još uvek je vreme sezonâ, godišnjih doba, ćudljivosti klime i nepredvidljivosti prirodnih pojava. Još nema društveno organizovanog vremena – vremena strukturiranog u kolektivne prostore urbaniteta. Još uvek je to jedno „događajno vremena koje se pokazuje sporadično i izuzetno...“ (Le Gof, 1997, str. 51). Onoga trenutka kada se obrazuju prvi stalni prostori organizovanog rada, tačnih vremenskih rasporeda (Mamford, 2009, str. 26–31), proizvodnih i nadzornih tehnika, skromnih inovacija, društvenog i političkog reda – uspostavlja se ritam svakodnevice – uspostavlja se „jedno ravnomerno i normalno vreme... [jedna] hronološka mreža koja uokviruje i zatvara gradski život“ (isto, 51) i konstituiše prostorne jedinice reda. Ne pronalaze li se upravo kod Fukoa onaj prostor i one granice koje ponekad moraju da se izdvoje, da se *ograde* (Fuko, 1997, str. 160) od onih legofovskih pustopoljina ne-prostora i ne-vremena? Na onim mestima gde su škole, fabrike, kasarne, radionice „nedvosmisleno... sve sličnije manastiru, utvrđenju, zatvorenom gradu“ (isto, str. 161). Jer u hrišćanstvu, kao i kasnijoj arhitekturi i urbanizmu, susreće se dravno

načelo *ćelijskog rasporeda*, upravo ono koje ćemo sa obrazovanjem klasicizma, kroz čitav period konstituisanja moderne epohe, pronaći u prostorima heterotopija: „disciplinski prostor uvek je, u osnovi, ćelijski – čak i kada pregrade i polja postanu čisto idejne prirode, sasvim apstraktni“ (isto, str. 162). Konačno, zar se nije sve ovo sabralo u političke tehnologije moći/znanja osamnaestog veka, koje još uvek, i danas, podrazumevaju *ozbiljna pitanja urbanizma i prostora?* (Fuko, 1984, str. 240). Obnoviti ideju značajnosti prostorâ, mestâ i granicâ u društvenim naukama ne znači jedino proširiti i sistematizovati ono što je prethodno bilo tek naznačeno kao tema koja se ne može izbeći. To, pre svega, znači dati sasvim nova značenja onome što se dugo vremena podrazumevalo kao datost odvojena od čoveka, društva i istorije; to znači i ozbiljan raskid sa prošlošću, odnosno sa onim idejama koje su prostore, granice i mesta razumevale u koordinatama transistorijskih, transdruštvenih i transvrednosnih kategorija.

LITERATURA

- Balibar, E. (2008). Šta je granica? *Treći program Radio Beograda*, 137–138 (1-2), 98–106.
- Bauman, Z. (2009). *Identitet*. Zagreb: Pelago.
- Berkhout, S. J. (2005). The Decentralisation Debate: Thinking about Power. *International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 51(4), 313–327.
- Bloch, M. (2001). *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden marketing.
- Brodol, F. (2001). *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* (tom I). Beograd, Podgorica: Geopoetika, CID.
- Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gofman, E. (2011). *Azili: eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Daglas, M. (1993). *Čisto i opasno*. Beograd: Plato.
- Dear, M. (1988). The Postmodern Challenge: Reconstructing Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 13(3), 262–274.
- Dehaene, M. & de Cauter, L. (2008). *Heterotopia and the City*. London, New York: Routledge.
- Delez, Ž. (1989). *Fuko*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dibi, Ž. (2007). *Vreme katedrala*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dirkem, E. (1982). *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Dirkem, E. & Mos, M. (2008). O nekim primitivnim oblicima klasifikacije. U: D. Markinković (prir.), *Emil Dirkem: 1858–2008* (str. 156-221) Novi Sad: Mediterran Publishing, VSA.
- Zanini, P. (2002). *Značenje granice*. Beograd: Clio.
- Kant, I. (1990). *Kritika čistog uma*. Beograd: BIGZ.
- Le Gof, Ž. (1997). *Za jedan drugi srednji vek: vreme, rad i kultura Zapada*. Novi Sad: Svetovi.
- Le Goff, J. (1974). *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*. Beograd: Jugoslavija.
- Le Goff, J. (2009). *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Lefebvre, H. (1988). *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

- Lefebvre, H. (2009). Reflection on the Politics of Space. In: N. Brenner, and S. Elden (edit.). *State, Space, World: Selected Essays by Henri Lefebvre* (pp. 167-184). Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Lehmann, J. M. (1995). *Deconstructing Durkheim*. London: Routledge.
- Mamford, L. (2009). *Tehnika i civilizacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Massey, D. (1999). Space-Time, 'Science' and the Relationship between Physical and Human Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 24(3), 261–276.
- Merrifield, A. (1993). Place and Space: A Lefebvrian Reconciliation. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series 18(4), 516–531.
- Milenković, P. (2002). Granice regiona. Heterotopija i identitet. *Sociološki pregled*, 36(1–2), 201–217.
- Milenković, P. (2004). *Škola Anala*. Novi Sad: Stylos.
- Oakes, T. (1997). Place and the Paradox of Modernity. *Annales of the Association of American Geographers*, 87(3), 509–531.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: XX vek.
- Sheppard, E. (2006). David Harvey and Dialectical Space-time. In: N. Castree, and D. Gregory (edit.). *David Harvey: A Critical Reader* (pp. 121-141). Oxford: Blackwell.
- Simonsen, K. (2005). Bodies, Sensations, Space and Time: The Contribution from Henri Lefebvre. *Geografska Annaler, Series B, Human Geography*, 87(1), 1–14.
- Soja, E. W. (1980). The Socio-Spatial Dialectic. *Annales of the Association of American Geographers*, 70(2), 207–225.
- Soja, E. W. (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertation of Space in Critical Social Theory*. London, New York: Verso.
- Turner, B. S. (2008). *The Body and Society*. London: Sage.
- Unwin, T. (2000). A Waste of Space? Towards a Critique of the Social Production of Space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 25(1), 11–29.
- Foucault, M. (1984). Space, Knowledge and Power. In: Rabinow, Paul. *Foucault Reader* (pp. 239-256). New York: Pantheon Book.
- Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1980). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Prosveta.
- Fuko, M. (2005a). Druga mesta. U: P. Milenković i D. Marinković (prir.). *Mišel Fuko: 1926–1984–2004* (str. 29-36). Novi Sad: VSA.
- Fuko, M. (2005b). Pitanja Mišelu Fukou o geografiji. P. Milenković i D. Marinković (prir.). *Mišel Fuko: 1926–1984–2004* (str. 91-100). Novi Sad: VSA.
- Fuko, M. (2006). *Volja za znanjem*. Loznica: Karpos.
- Fuko, M. (2009). *Rađanje klinike: arheologija medicinskog opažanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, M. (2010). Strukturalizam i poststrukturalizam. U: Fuko, Mišel. *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon.
- Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Harris, C. (1991). Power, Modernity, and Historical Geography. *Annales of the Association of American Geographers*, 81(4), 671–683.
- Harvey, D. (1990). Between Space and Time: Reflections on the Geographical Imagination. *Annales of the Association of American Geographers*, 80(3), 418–434.
- Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Order*. London: Routledge.

Dušan Marinković, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Novi Sad

HETEROTOPIAS, BOUNDARIES AND POWER: SOCIOLOGICAL CONTRIBUTION TO THE RECONSTRUCTION OF REPRESSED TOPICS

Summary

In this paper the author deals with issues and major problems related to the renewal of interest in sociology in spaces, places and boundaries. What is indicated are the main theoretical currents and their renewal, ranging from the Annales School, to neomarxism and postmodernism. The basic assumption is that there is no unified and homogeneous space for sociology, but divided and heterogeneous. In this sense, boundaries represent one of the key assumptions that space appears as heterogeneous and as socially produced. Special attention is paid to the notion of heterotopias (other places / places of others) as those spaces and places that produce the different order with respect to the everyday (normal) life.

The paper puts emphasis on two main streams restoring the sociological interest in space, boundaries and places. One is the Neo-Marxist theory, put forward by Henri Lefebvre, which constituted a major contribution to the renewal of these issues. Apart from Lefebvre, David Harvey offered a powerful critical theory in the domain of human geography and sociology. The other is the current represented by Michel Foucault and Edward Soja, who discussed the issues of spaces, boundaries and places within the post-structuralist theory. In this paper, special attention is devoted to Michel Foucault's idea of heterotopias (Other Places/Places of Others). This idea offers a very wide scope for new interpretations of the social meanings of space. In this sense, the author of this paper has tried to expand the meaning of heterotopia as a space in which social power is reproduced, as well as its legitimacy. However, the author also points out that Foucault's idea of heterotopia had its forerunners in the Annales School, which had offered a new understanding of space, and not just of time. In this sense, Foucault was able to rely on Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Georges Duby and other Annales School thinkers, who, being historians, tried to overcome the dominance of time, established during the dominance of classical German philosophy in the nineteenth century. New meanings attributed to spaces, boundaries and places also imply a break with the past. Therefore, spaces, boundaries and places can no longer be observed as trans-social, trans-historical and trans-value categories. This paper also highlights the fact that social sciences today are faced with the dominance of space, and not only of time, which has changed the sociological views on these categories. In other words, through this renewal, these concepts have returned to sociology and social sciences as socially constructed concepts. Suppressed for a long time, this topic was a major one in Durkheim's sociology, and, in this sense, it is not new in sociology. This implies that, in this case, as in some others, sociology should turn back to its roots.

